

بازخوانی یک پرونده‌ی قدیمی

● بررسی و تدوین: علاء نوری

قسمت دوم؛

موضوع‌ها و تناسب کتاب‌های کمک‌درسی

اشاره

در قسمت اول از مجموعه سه قسمتی این مقاله جایگاه کتاب‌های درسی (به‌طور عام) در بازار نشر بررسی شد. در این قسمت، آمار موجود در «گزارش نشر» نشریه‌ی «کتاب هفته» که توسط وزارت ارشاد منتشر می‌گردد، بررسی گردید بر اساس این آمار در دوره‌ی این بررسی (۲۶ اسفند ۸۵ تا ۱۵ اردیبهشت ۸۶) مشاهده شد که کتاب‌های کمک‌درسی بیشترین عنوان و بیشترین شمارگان کتاب‌های منتشر شده را تشکیل می‌دهند و در موضوع (رده‌های) مختلف و سطوح گوناگون تحصیلی جای خود را باز کرده‌اند. در این مجموعه سهم کتاب‌های کمک‌درسی در موضوع علوم تجربی و ریاضی بیش از سایر موضوع‌ها می‌باشد.

۲۱۹۱۹۲

زمستان ۱۳۸۶

۲۴

□ عناوین کتاب‌های کمک‌درسی

اسم‌هایی که برای کتاب‌های رایج در این زمینه توسط تهیه‌کنندگان انتخاب می‌شوند، گویا روشن هستند، در اکثر موارد، به خوبی به مخاطب خود اطلاع می‌دهند که محتوای کتابی که خواهند خواند، درباره‌ی چه موضوعی است و قرار است در آن موضوع در چه زمینه‌ای اطلاعات داده شود.

برای دستیابی به عناوین کتاب‌های کمک‌درسی منتشر شده، اسامی کتاب‌ها در دوره‌ی مورد بررسی استخراج و اسامی تکراری یا مشابه حذف شدند. برای مثال، «مجموعه‌ی طبقه‌بندی شده‌ی سؤال‌ها»، می‌تواند برای دروس متفاوت در پایه‌های گوناگون تحصیلی وجود داشته باشد. بنابراین لازم نیست به طور مکرر ذکر شود. برای بررسی راحت‌تر، اسامی مشابه را کنار هم قرار دادیم و مجموعه‌ی زیر به دست آمد:

مجموعه‌ی ۱: پاسخ‌نامه؛ حل تشریحی مسائل؛ آموزش روش حل تمرین؛ پاسخ تشریحی.
مجموعه‌ی ۲: تمرینات درس به درس؛ تمرین گام به گام؛ خودآزمون.
مجموعه‌ی ۳: راهنما و بانک سؤالات امتحانات نهایی...؛ راهنمای سؤالات امتحان مقدماتی...؛ بانک سؤالات آزمون ورودی؛ آشنایی با نمونه‌ی سؤالات...؛
مجموعه‌ی ۴: گنجینه‌ی آزمون...؛ مجموعه‌ی سؤالات...؛ جامع‌ترین کتاب سؤالات...؛
... سال کنکور... (به عنوان مثال ۵ سال کنکور علوم تجربی)؛ کنکور آزمایشی؛ شب کنکور.
مجموعه‌ی ۵: درس آزمون؛ آموزش نکته به نکته‌ی درس...؛ مجموعه‌ی طبقه‌بندی شده؛ مجموعه‌ی نکات و پرسش‌های ...

مجموعه‌ی ۶: کتاب‌هایی درست با اسم و عنوان موجود در برنامه‌ی درسی رسمی؛ برای مثال شیمی ۱ سال اول دبیرستان، علوم تجربی پنجم دبستان، و ...
با تأمل بیشتر بر عناوین یاد شده به همراه نگاهی اجمالی به محتوای کتاب‌ها در هر یک از مجموعه‌های ذکر شده می‌توان کتاب‌های موجود در بازار نشر را چنین توصیف کرد:

مجموعه‌ی یک: این گروه از کتاب‌ها به دنبال پاسخ دادن به تمرین‌ها و پرسش‌های کتاب‌های درسی هستند و به این ترتیب می‌خواهند، پاسخ‌گوی دانش‌آموزان و دانشجویانی باشند که پاسخ درست پرسش‌های کتاب‌های درسی خود را ندارند و به دنبال آن می‌گردند.

مجموعه‌ی دو: این گروه از کتاب‌ها دارای تمرین‌هایی موازی کتاب درسی یا مجموعه‌ی از کتاب‌های درسی، به عنوان مثال مجموعه کتاب‌های فیزیک دبیرستانی هستند. در بسیاری از آن‌ها پرسش‌ها و تمرین‌های کتاب‌های درسی نیز آمده‌اند. تهیه‌کنندگان مایل هستند، به خواننده‌ی کتاب خود اطمینان دهند که با استفاده از این کتاب می‌تواند بر کتاب درسی مسلط شود و حتی تمرین‌های بیشتری هم حل کرده باشد.

مجموعه‌ی سه: این گروه از کتاب‌ها، مجموعه سؤال‌هایی از امتحان خاصی (نهایی، کنکور، آزمون ورودی مدارس ویژه مثل تیزهوشان، و ...) را در یک درس جمع‌آوری کرده‌اند و همان‌گونه که از عنوان آن‌ها برمی‌آید، بانک سؤال یا خزانه‌ی سؤال یک درس هستند.

مجموعه‌ی چهار: این گروه نیز بانک سؤال هستند؛ بانک سؤالی که به جای توجه به یک درس، مجموع سؤال‌های آزمون خاصی را جمع‌آوری کرده‌اند؛ برای مثال، مجموعه‌ی سؤال‌های دروس عمومی کنکور علوم تجربی در ده سال گذشته.

در حدود ۲۰ درصد
کتاب‌های برگزیده
یا تقدیر شده‌ی
دوره‌ی راهنمایی
مربوط به کتاب‌های
کمک‌آموزشی هستند

۲۱۹۱۹۲

زمستان ۱۳۸۶

۲۵

مجموعه‌ی پنج: در این گروه، فقط به ارائه‌ی سؤال و تمرین بسنده نشده است، بلکه کتاب حاوی درس‌نامه است. درس‌نامه شامل خلاصه‌ی درس کتاب درسی رسمی و یا نوعی سازمان‌دهی از کتاب درسی است. در مواردی نیز به همراه مطالب کتاب درسی، نکات اضافه‌تری مطرح شده‌اند که فرض می‌شود، برای دانش‌آموزان ممتاز مناسب هستند. بعد از هر درس یا نکات مهم، پرسش‌ها و تمرین‌هایی ارائه شده‌اند.

مجموعه‌ی شش: این گروه معمولاً مشابه مجموعه‌ی ۵ هستند. چون اسم‌گذاری کتاب درست برابر عنوان و اسم درس در برنامه‌ی درسی رسمی است، آن‌ها را در مجموعه‌ی جداگانه‌ای قرار داده‌ام.

تعداد کتاب‌های
کمک آموزشی برگزیده
در علوم تجربی و
ریاضی
بیش از سایر حوزه‌ها
می‌باشد

□ نگاهی دیگر به مجموعه‌های کتاب‌های کمک آموزشی

در جزوه‌ی «ویژگی‌های کتاب‌های آموزشی» که اولین جزوه از مجموعه‌ی راهنمای تولید کتاب‌های آموزشی است، کتاب‌های کمک‌درسی را به چهار گروه تقسیم کرده است:

۱. کتاب‌های کار و فعالیت‌های یادگیری برای دانش‌آموزان؛
  ۲. کتاب‌های تمرین به منظور تثبیت، تقویت و آموزش جبرانی یادگیری دانش‌آموزان؛
  ۳. کتاب‌های سنجش و ارزش‌یابی پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان؛
  ۴. کتاب‌های فعالیت محور در چارچوب هدف‌های برنامه‌های درسی خاص.
- نگاهی به شش مجموعه کتاب‌های کمک‌درسی بررسی شده نشان می‌دهد، از گروه اول و چهارم، گروه‌های چهارگانه‌ی ذکر شده، اثری در بازار نشر نیست. برای توجیه این واقعیت می‌توان دو فرضیه ارائه کرد:

۱. «کتاب‌های کار» و «کتاب‌های فعالیت محور» مورد علاقه‌ی مخاطبان نیستند و جایی در بازار نشر ندارند. چنین کتاب‌هایی را می‌توان در جشنواره‌های آموزش و پرورش مشاهده کرد و کمتر ناشری یا تهیه‌کننده‌ای مایل است که امکانات خود را صرف چنین مقوله‌هایی کند.
۲. این قبیل کتاب‌ها که عمدتاً برای دوره‌ی آموزش عمومی تهیه می‌شوند و در ابتدای سال تحصیلی می‌توان آن‌ها را در بازار نشر یافت که زمان این بررسی، برای چنین عنوان‌هایی مناسب نبوده است.

در صورتی که فرضیه‌ی دوم صحیح باشد، باز هم این سؤال مطرح است که: «چرا سایر کتاب‌های کمک آموزشی می‌توانند تا پایان سال تحصیلی در بازار نشر جایی داشته باشند، اما کتاب‌های مورد بحث ما نمی‌توانند؟»

با یک بررسی جامع‌تر در آمار نشر می‌توان دریافت که «کتاب‌های کار» و «کتاب‌های فعالیت محور» موفق‌تری نیز وجود داشته‌اند که با استقبال زیادی مواجه بوده‌اند و شمارگان و تکرارچاپ آن‌ها نیز قابل توجه بوده است. اما چه عواملی برای چنین شرایطی لازم و ضروری هستند؟ این پرسشی است که پاسخ آن، هدف مقاله‌ی حاضر نیست.

هر چند جای کتاب کار و فعالیت در بازار نشر کتاب‌های کمک‌درسی خالی است اما کتاب‌های زیادی در مجموع کتاب‌های عناوین شش‌گانه‌ای که نام بردم، عناوین مناسبی برای گروه‌های ۲ و ۳ کتاب‌های کمک‌درسی وجود دارد. با این وصف این سؤال باقی می‌ماند که آیا محتوای این کتاب‌ها نیز ویژگی‌های کتاب مناسب برای این گروه‌ها را دارا هستند؟ یعنی:

■ آیا از میان کتاب‌های موجود، آن‌ها که در گروه کتاب‌های تمرین جای می‌گیرند، معیارهای یک کتاب تمرین خوب را دارا هستند؟

■ آیا از میان کتاب‌های موجود، آن‌ها که در گروه کتاب‌های سنجش و ارزش‌یابی جای می‌گیرند، معیارهای یک کتاب خوب از این گروه را دارا هستند؟

پاسخ علمی و مستند به این دو سؤال نیازمند بررسی محتوای تعدادی از کتاب‌های منتشر شده است. مدیر اجرایی چهارمین جشنواره کتاب رشد در یک بررسی، نسبت کتاب‌های دریافت شده از سوی دبیرخانه جشنواره را به کتاب‌های مناسب و مربوط مشخص کرده است (مقاله‌ی بررسی آماری کتاب‌های آموزشی دوره‌های تحصیلی ابتدایی و راهنمایی در چهارمین جشنواره رشد، ۱۳۷۹ تا ۱۳۸۳، رون). اگر کارشناسان جشنواره را به عنوان افرادی آگاه از معیارهای کتاب مطلوب بپذیریم، می‌توان نظر این گروه را برای پاسخ به دو سؤال مطرح شده قابل قبول دانست گرچه این نظر به دوره‌ی بررسی ما مربوط نمی‌شود و وضعیت نشر را در دو سطح ابتدایی و راهنمایی تا سال ۸۳ نشان می‌دهد، اما با ادعای آن که در بازار نشر - حداقل در مورد کتاب‌های کمک‌آموزشی - اتفاق خاصی نیفتاده است، می‌توان وضعیت گزارش شده در آن بررسی را هم چنان روا و پایا دانست. البته این بررسی نیز مانند دیگر آمارهای موجود، موضوع کتاب‌های کمک‌درسی را به طور جداگانه مورد توجه قرار نداده است، اما نتایج آن قابل تعمیم به این گروه از کتاب‌هاست. با توجه به آن که در بررسی ما کتاب‌های رده‌ی دینی، علوم اجتماعی و علوم کاربردی بیشترین عنوان را دارند و درصد کتاب‌های کمک‌آموزشی در علوم طبیعی بیش از سایر رده‌هاست، همین موارد را از مقاله‌ی بررسی آمار جشنواره‌ی رشد مورد بررسی قرار می‌دهم (جدول ۱).

چهارمین جشنواره‌ی
کتاب‌های آموزشی
رشد
توجه خوبی را
به کتاب‌های
کمک‌آموزشی
معطوف داشته است

جدول ۱. فراوانی کتاب‌های چهارمین جشنواره رشد به تفکیک حوزه‌های آموزشی مربوط به دوره‌ی آموزشی ابتدایی و راهنمایی.

دوره‌ی ابتدایی (۷۹ تا ۸۲)		دوره‌ی راهنمایی (۸۰ تا ۸۲)		مناسب و مرتبط با برنامه‌ی درسی		مرتبط دریافت شده از سوی دبیرخانه		کتاب‌های آموزشی	
درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی
۴۷	۸/۴۱	۲۲	۲۲/۷	۹۰	۱۹/۵۲	۱۰/۱۷	۱۳۳	۱۰/۱۷	۱۳۳
۵۹	۱۰/۵۵	۳۰	۲/۹۴	۴	۰/۸۷	۱۰/۴۷	۱۳۷	۱۰/۴۷	۱۳۷
۲۲۴	۴۰/۰۷	۱۷۴	۱۷/۰۷	۸۹	۱۹/۳۱	۲۶/۵۳	۳۴۷	۲۶/۵۳	۳۴۷
۴۳	۷/۶۹	۹۸	۹/۶۲	۲۵	۵/۴۲	۹/۲۵	۱۲۱	۹/۲۵	۱۲۱
۵۵۹	۱۰۰	۱۰۱۹	۱۰۰	۴۶۱	۱۰۰	۱۰۰	۱۳۰۸	۱۰۰	۱۳۰۸

* منظور جمع کل کتاب‌های جشنواره است، نه جمع کل جدول حاضر. در این جدول تعدادی از حوزه‌ها ذکر نشده‌اند.

جدول ۱ نشان می‌دهد، کمتر از نصف کتاب‌هایی که به دبیرخانه‌ی جشنواره رسیده‌اند، ویژگی‌های ابتدایی حضور در چرخه‌ی بررسی جشنواره را داشته‌اند باز هم لازم است توجه داشته

۲۱۹۰۱۹

زمستان ۱۳۸۶

۲۷

باشیم، این آمار مخصوص کتاب‌های کمک‌درسی نیست. مجموعه‌ی کتاب‌هایی را که به دبیرخانه جشنواره رسیده‌اند دربر می‌گیرد. کتاب‌های آموزشی برگزیده و تقدیرشده‌ی چهارمین جشنواره‌ی کتاب‌های آموزشی رشد در هفتمین شماره فصل‌نامه سامان بخشی کتاب‌های آموزشی (جوانه ۷ آذر ۱۳۸۳) چاپ شده است. بررسی این فهرست می‌تواند نشان دهد که چه مقدار از کتاب‌های تمرین و سنجش و ارزشیابی و سایر کتاب‌های کمک‌آموزشی در ردیف کتاب‌های برگزیده و تقدیرشده جای گرفته‌اند. (جدول ۲)

جدول ۲. تعداد کتاب‌های کمک‌آموزشی در مجموع کتاب‌های برگزیده و تقدیرشده دوره‌ی راهنمایی در چهارمین جشنواره‌ی کتاب‌های آموزشی رشد - آذر ۱۳۸۳

ردیف	حوزه برنامه درسی	تعداد کل کتاب‌های برگزیده یا تقدیرشده		تعداد کتاب‌های کمک‌آموزشی برگزیده یا تقدیرشده	
		دوره ابتدایی	دوره راهنمایی	دوره ابتدایی	دوره راهنمایی
۱	اجتماعی	۹	۱	۰	۰
۲	علوم تجربی	۴	۱۲	۰	۳
۳	ادبیات فارسی	۱۶ (زبان آموزی)	۸	۱	۷
۴	جغرافی	-	۴	-	۲
۵	تربیت بدنی	۱	۲	۰	۰
۶	حرفه و فن	-	۲	-	۰
۷	تاریخ	-	۵	-	۱
۸	زبان خارجی	-	۴	-	۱
۹	عربی	-	۲	-	۲
۱۰	هنر	۱۳	۱۰	۰	۰
۱۱	ریاضی	۱۱	۸	۳	۲
۱۲	دینی	۴	۶	۰	۰
۱۳	مجموع	۵۳	۶۴	۱۳	۹

جدول ۲ نشان می‌دهد:

■ در حدود ۲۰ درصد کتاب‌های برگزیده یا تقدیرشده‌ی دوره‌ی راهنمایی مربوط به کتاب‌های کمک‌آموزشی هستند این نسبت از نسبت کتاب‌های کمک‌آموزشی به کل کتاب‌های منتشرشده در بازار نشر بیشتر است.

■ تعداد کتاب‌های کمک آموزشی برگزیده در علوم تجربی و ریاضی بیش از سایر موضوع‌ها (حوزه‌ها) می‌باشد که در بازار نشر نیز کتاب‌های کمک آموزشی این موضوع‌ها تعداد عنوان بیشتری را به خود اختصاص داده‌اند.

■ در مجموع می‌توان گفت چهارمین جشنواره کتاب‌های آموزشی رشد توجه خوبی را به کتاب‌های کمک آموزشی معطوف داشته است.

■ کتاب‌های کمک آموزشی برگزیده و تقدیر شده در دوره‌ی ابتدایی کمتر از دوره‌ی راهنمایی است و در دوره‌ی راهنمایی بیشتر کتاب‌ها در این گروه به حوزه‌ی زبان آموزی بستگی دارد. (نکته‌ی قابل توجه آن که این سال‌ها همزمان با تولد کتاب‌های «بخوانیم و بنویسیم» در حوزه‌ی زبان آموزی در دوره‌ی ابتدایی است) همین بررسی را در مورد کتاب‌های دبیرستانی (دوره‌ی آموزش متوسطه نظری، پیش‌دانشگاهی، فنی و حرفه‌ای و کار دانش انجام دادیم. این بار منبع بررسی فصل‌نامه سامان بخشی کتاب‌های آموزشی پاییز ۱۳۸۴ (جوانه ۱۲) بوده. (جدول ۳)

بسیاری از کتاب کارها در حقیقت نقش یک کتاب تمرین را دارند

جدول ۳. تعداد کتاب‌های کمک آموزشی در مجموع کتاب‌های برگزیده و تقدیر شده‌ی دبیرستانی در پنجمین جشنواره کتاب‌های آموزشی رشد - پاییز ۱۳۸۵

ردیف	حوزه برنامه درسی	تعداد کل کتاب‌های برگزیده یا تقدیر شده	تعداد کتاب‌های کمک آموزشی برگزیده یا تقدیر شده
۱	دینی	۳	۰
۲	ادبیات فارسی	۷	۶
۳	تاریخ	۳	۰
۴	تربیت بدنی	۲	۰
۵	جغرافیا	۳	۰
۶	ریاضی	۶	۰
۷	روان شناسی	۴	۰
۸	زیست شناسی	۴	۲
۹	زبان انگلیسی	۵	۱
۱۰	شیمی	۶	۲
۱۱	فیزیک	۵	۳
۱۲	فلسفه و منطق	۴	۱
۱۳	علوم اجتماعی	۵	۰
۱۴	عربی	۵	۰
۱۵	فنی حرفه‌ای و کار دانش	۳۵	۰
۱۶	جمع	۹۷	۱۸

جای کتاب کار و فعالیت در بازار نشر کتاب‌های کمک‌درسی خالی است

جدول ۳ نشان می‌دهد:

■ درصد کتاب‌های کمک‌آموزشی تقدیرشده یا برگزیده دبیرستانی هرچند از دوره‌ی ابتدایی بیشتر است اما از دوره‌ی راهنمایی کمتر است در حالی که در بازار نشر تعداد عناوین کتاب‌های کمک‌آموزشی دبیرستانی به مراتب بیشتر است.

■ در کتاب‌های کمک‌آموزشی دبیرستانی برگزیده نیز کتاب‌های علوم تجربی (زیست‌شناسی، شیمی و فیزیک) به نسبت بیشتر است.

با بررسی عناوین کتاب‌های برگزیده یا تقدیرشده در دو شماره ۷ و ۱۲ فصل‌نامه جوانه مشخص می‌شود که بیشترین عنوان کتاب‌های کمک‌آموزشی برگزیده یا تقدیرشده به «کتاب کار»ها اختصاص دارد. هر چند تعدادی کتاب «تمرین» و کتاب «سنجش و ارزشیابی» نیز در بین این گروه کتاب‌ها وجود دارد.

نکته دیگر آن که بسیاری از کتاب کارها در حقیقت نقش یک کتاب تمرین را دارند، بنابراین می‌توان گفت:

۱- همچنان جای خالی کتاب‌های کار و فعالیت مناسب در بازار نشر کتاب‌های کمک‌آموزشی خالی است.

۲- برگزیدگان جشنواره‌ی کتاب‌های آموزشی، کتاب‌های پرطرفدار بازار نشر که عمدتاً کتاب‌های تمرین متداول و آزمون و حتی حل المسائل هستند نمی‌باشند به بیان دیگر در پاسخ به این پرسش که «آیا کتاب‌های کمک‌آموزشی که بازار نشر تسخیر کرده متناسب با اهداف برنامه‌ی درسی هستند یا خیر؟» باید پاسخ داد کتاب‌های رایج با اهداف قصدشده‌ی برنامه‌ی درسی مطابقت چندانی ندارند و یا کتاب‌هایی که این اهداف را مورد توجه قرار دهند ندارند.

این نوشته را با یک سؤال مهم و اساسی به پایان می‌بریم: علی‌رغم تحولات مثبتی که در تغییر رویکرد برنامه‌های درسی به فرایند محوری به وجود آمده است، نابسامانی بازار کتاب‌های کمک‌آموزشی و یا بهتر بگوییم عدم مطابقت معیارهای آن با معیارهای سامان‌بخشی کتاب‌های آموزشی ناشی از چیست؟ چه علت (هایی) موجب شده است در بازار نشر هم‌سویی چندانی با برنامه‌ی درسی وجود نداشته باشد؟ برای پاسخ به این سؤال لازم است، نظر فراگیران که مخاطبان اصلی کتاب‌های کمک‌آموزشی هستند و نظر کارشناسان آموزشی و ناشران را جویا شد. امید است در قسمت سوم این مجموعه به این موضوع پردازیم.

